

Περσεφόνη Ζέρι,<sup>\*</sup> Χαράλαμπος Τσέκερης,<sup>\*\*</sup> Θεόδωρος Τσέκερης<sup>\*\*\*</sup>

### 3.

## Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΕΙΚΟΝΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΕΟΛΑΙΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

### Περίληψη

*Η παρούσα μελέτη έχει ως αφετηρία τη θεωρητική παραδοχή ότι για τις ανθρώπινες κοινότητες είναι δύσκολο να διαπεράσει η μία την άλλη, γι' αυτό και η παγκόσμια δικτύωση της επικοινωνιακής υποδομής δεν αρκεί για να δημιουργήσει μια παραγωγική κοινή ζωή. Αυτή η σκέψη αποτελεί τη θεμελιώδη βάση του ερευνητικού μας στόχου, ο οποίος αφορά στον τρόπο που Έλληνες νέοι, ηλικίας 18 έως 32 ετών, προσλαμβάνουν το «Εμείς» και την Ευρώπη. Οι νέοι αυτοί ανήκουν στις τέσσερις βασικές ιδεολογικές κατευθύνσεις (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά, και ακροδεξιά) και συμμετέχουν σε ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους. Πιο συγκεκριμένα, ο κύριος αναλυτικός στόχος είναι να γίνει κατανοητό το πώς οι νέοι που συμμετέχουν στην έρευνα προσλαμβάνουν τις διάφορες πτυχές της συλλογικής*

---

<sup>\*</sup> Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

<sup>\*\*</sup> Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

<sup>\*\*\*</sup> Ερευνητής Α' βαθμίδας, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ).

τους ταυτότητας, πώς το ελληνικό θεσμίζον κοινωνικό φαντασιακό και οι φαντασιακές σημασίες που παράγει (αξίες, συνήθειες, ιδέες, ηθική, πολιτικές στάσεις, κοκ) εκφράζονται στο ατομικό τους φαντασιακό, πώς προσλαμβάνουν την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη σχέση τους με την ελληνική κοινωνία στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Η έρευνα συμπληρώνεται με μια υπολογιστική ανάλυση κοινωνικών δικτύων, στην οποία ερευνάται η πολύπλοκη σχέση ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό των νέων Ελλήνων, χρηστών των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, και των πολιτικών τους στάσεων απέναντι στην Ευρώπη.

### 1. Εισαγωγή: Η ελληνική συλλογική ταυτότητα και το θεσμίζον φαντασιακό

Τα συμβάντα της 11/09/2001, σύμφωνα με τον Pierre Manent (2006, σελ. 43), «αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός άλλου τείχους, έφεραν στην επιφάνεια το αμοιβαία αδιαπέραστο των ανθρώπινων κοινοτήτων παρά την αύξηση των δικτύων επικοινωνίας που δεν επαρκούν για να ενώσουν τους ανθρώπους όπως ήλπιζε η φιλελεύθερη κοινή γνώμη από τον 18ο αιώνα». Η επικοινωνία από μόνη της δεν παράγει κοινότητα, επισημαίνει ο Κορνήλιος Καστοριάδης (Castoriadis, 1992, σελ. 12, υποσ. 1). Οι ανθρώπινες κοινότητες, η κάθε μία με τους δικούς της ορίζοντες, είναι δύσκολο να κατανοήσουν η μία την άλλη, γι' αυτό και η παγκοσμιοποίηση της επικοινωνιακής υποδομής δεν αρκεί για να δημιουργηθεί μια παραγωγική κοινή ζωή (Manent, 2006, σελ. 42).

Στο πλαίσιο του πρώτου μέρους της παρούσας έρευνας, που στηρίζεται σε ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους, οι σκέψεις αυτές αποτελούν τη βάση των κεντρικών μας υποθέσεων σχετικά με τον τρόπο που οι ερωτώμενοι Έλληνες νέοι, που εντάσσονται στους τέσσερις κεντρικούς πολιτικούς προσανατολισμούς (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά και ακροδεξιά), προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους και την Ευρώπη την εποχή της οικονομικής κρίσης. Για τη νεότερη γενιά, που ζει σε μια εποχή ανασφάλειας και αβεβαιότητας (Τσέκερης, 2018· Tsekeris and Stylianouidi, 2018), οι μείζονες αλλαγές στον κόσμο *συνδέονται με την προσωπική τους ιστορία*. Επιπλέον, για τους Έλληνες νέους, η παρατεταμένη οικονομική κρίση, ως ένα μείζον συμβάν, μπορεί να διαταράξει τη δομή του εαυτού και τη μηχανική της ατομικής τους ταυτότητας (Kaufmann, 2012, σελ. 222). Σημειωτέον ότι, στις μέρες μας, αυτό το «μείζον συμβάν» ενισχύεται έτι περαιτέρω από

τη μαζική υγειονομική κρίση της πανδημίας του COVID-19 (βλ. Τσέκερης και Ζέρη, 2020).

Το δεύτερο μέρος της έρευνας, που βασίζεται στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων (social network analysis), προσπαθεί να συνδέσει τα ευρήματα του off line κοινωνικού χώρου με τα αντίστοιχα του κυβερνοχώρου, αλλά και να διαγνώσει τον αυξανόμενο κατακερματισμό της δομής των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social networking media), σύμφωνα με διακεκριμένες πολιτικές στάσεις και προσλήψεις του «Εμείς» και της Ευρώπης.

Όμως, βάση της έρευνας είναι η σημερινή ελληνική πραγματικότητα στην κοινωνία των δικτύων, για να χρησιμοποιήσουμε τον γνωστό όρο του Manuel Castells. Στην εποχή των ψηφιακών μέσων, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, σκέπτονται και δρουν διαφορετικά από την προηγούμενη εποχή (Baecker, 2018, σελ. 23). Τα Μέσα είναι πολιτισμικές τεχνικές (γλώσσα, γραφή, τυπογραφία, ηλεκτρονική), που αλλάζουν την εμπειρία του κόσμου και την κοινωνία (Baecker, 2016, σελ. 37),<sup>15</sup> δημιουργούν νέους προσανατολισμούς, ξυπνούν νέες επιθυμίες, σκοπούς και ενδιαφέροντα. Επομένως, η έρευνα για την ελληνική νεολαία σήμερα έχει ιδιαίτερη σημασία εάν ληφθεί υπόψη η νέα ψηφιακή κοινωνία στην οποία έχουν μεγαλώσει και στην οποία το γνωσιακό σύστημα και η αυτο-κατανόηση των ατόμων αλλάζουν θεμελιωδώς (Baecker, 2018).

Για να διερευνήσουμε επαρκώς το βασικό ερώτημα που αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι νέοι αντιλαμβάνονται την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε σε βάθος τις δομές σκέψης και το σύστημα αξιών των νέων Ελλήνων. Σ' αυτό το συμφραζόμενο, παράλληλα με τη θεωρητική πραγμάτευση του ερευνητικού αντικειμένου, θα αξιολογηθούν και τα πορίσματα των μελετών του ερευνητικού οργανισμού διαΝΕΟσις από το 2016 μέχρι σήμερα, αλλά και άλλων εθνικών και διεθνών κοινωνικών ερευνών σχετικά με τις πεποιθήσεις και στάσεις των Ελλήνων και ιδιαίτερα της ελληνικής νεολαίας.

---

15 Ο Dirk Baecker (2011) παρατηρεί ότι με τη νέα ψηφιακή τεχνολογία συνδέονται όλα τα παλαιά μέσα (η γλώσσα, η εικόνα, ο ήχος, η γραφή) σε ένα νέο σύνδεσμο των μέσων, του οποίου η λογική δεν έχει καμία σχέση με τις συνήθειές μας, οι οποίες αφορούν την υπεύθυνη συνομιλία, την κριτική ανάγνωση, το να ακούει και να παρατηρεί κανείς κάτι με προσοχή. Τα (νέα) μέσα όχι μόνον διαμεσολαβούν ήδη υπάρχουσες πραγματικότητες, αλλά ανοίγουν και καθιστούν αντιληπτές νέες δυνατότητες. Τα μέσα στα οποία κινούμαστε δημιουργούν τον κόσμο στον οποίο προσανατολιζόμαστε με τη βοήθειά τους. Η εποχή της ψηφιακής κοινωνίας είναι η κυβερνητική εποχή της ανάδρασης σε επίπεδα τα οποία παλιά είχαμε διαχωρίσει ως επίπεδα της φύσης, της τεχνικής, της ζωής, του πνεύματος, της κοινωνίας και της κουλτούρας· τώρα όμως πρέπει να τα αντιλαμβανόμαστε ως επίπεδα που διαπλέκονται μεταξύ τους με ακατανόητο τρόπο.

Στο πλαίσιο της έρευνας για τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι νέοι ερωτώμενοι την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους, ειδικότερα, θα αποπειραθούμε να εξετάσουμε πώς προσλαμβάνουν την πολιτική οντότητα στην οποία αποκτούν σημασία όλα τα στοιχεία της κοινωνικής τους ζωής και τους συνέχουν (Manent, 2006, σελ. 10· Baecker, 2011, σελ. 17-18). Θεωρητική αφετηρία αποτελεί η υπόθεση ότι η δημιουργία της συλλογικής ταυτότητας –της συνείδησης του Εμείς– σε μια κοινωνία δεν γίνεται μόνον μέσω της καταστατικής εξουσίας που ορίζει τους όρους του ανήκειν στο πολιτικό σώμα (πολιτική ταυτότητα) (Descombes 2016, σελ. 194). Τον πιο σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας επιτελούν οι «άσκεπτες» κοινωνικές πρακτικές, οι «άλεκτες» συνήθειες, τα ηθικά πρότυπα και οι συλλογικοί τρόποι δράσης (πολιτισμική ταυτότητα) που παράγονται και αναπαράγονται από την «θεσιμίζουσα εξουσία» (Descombes, 2016, σελ. 193).

Αυτή η θεσιμίζουσα εξουσία προηγείται από κάθε πράξη άσκησης της δημόσιας εξουσίας, είναι θεμελιώδης σε μια κοινωνία, άρρητη και αφορά το θεσιμίζον κοινωνικό φαντασιακό, δηλαδή την γλώσσα, τις ιδέες, την ελευθερία, την αλήθεια, τα έθιμα, τις συνήθειες, τις παραδόσεις, τις ηθικές και πολιτικές πτυχές και ούτω καθεξής (Castoriadis, 1992). Προαπαιτούμενο κάθε μαθησιακής διαδικασίας σε μια κοινωνία είναι το να διαθέτει κανείς μια βάση υπόρρητης γνωσιακής υποδομής (cognitive infrastructure) από κοινωνικές συμβάσεις και κανόνες που να βοηθά στην κατανόηση της κοινής πραγματικότητας και την ανάπτυξη προσδοκιών. Αυτή η «προ-πολιτική» κοινωνική υποδομή αποτελεί την «πρώτη ύλη» μιας πολιτικής κοινότητας που είναι πάντα παρούσα, αλλάζει συνεχώς, έρχεται από το παρελθόν, μεταδίδεται από γενιά σε γενιά διαμέσου των αιώνων και αποτελεί ένα αναπόσπαστο στοιχείο της θεσιμίζουσας δομής της πολιτικής κοινότητας (Waldenfels, 1985, σελ. 48).

Η αναφορά στο κοινωνικό φαντασιακό από τον Κορνήλιο Καστοριάδη παραπέμπει στο γεγονός ότι η συμμετοχή σε μια ιστορική παράδοση απαιτεί την ύπαρξη φαντασίας ως εκείνης της ικανότητας να εφευρίσκουμε και να συλλαμβάνουμε τα πράγματα (Descombes, 2016, σελ. 195). Αυτό σημαίνει ότι η σύλληψη των παραδόσεων, της γλώσσας και των εθίμων από μια ανθρώπινη ομάδα προϋποθέτει την επανακατασκευή και επαναδημιουργία τους, την αλλαγή και τον μετασχηματισμό τους. Με αυτήν την έννοια, όταν κάνουμε λόγο για τη συλλογική ταυτότητα μιας ανθρώπινης ομάδας αναφερόμαστε στη διαχρονική της ταυτότητα και τον ιστορικό της αυτο-μετασχηματισμό, καθώς και στην αυτοσυνειδησία της (Descombes, 2016, σελ. 195). Η πρόσληψη από τους Έλληνες της συλλογικής τους ταυτότητας αποδεικνύεται αληθής, όταν λ.χ. ισχυρίζονται ότι «Είμαστε οι Έλληνες που πολύ

καιρό πριν είχαμε νικήσει τους Τούρκους». Επομένως, η συλλογική ταυτότητα ανήκει στην επικράτεια του φαντασιακού (Descombes, 2016, σελ. 196).

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε την εικόνα που έχουν οι ερωτώμενοι για τους εαυτούς τους και την κοινωνία τους, τις αξίες τους και το «Εμείς» στο αναλυτικό πλαίσιο της διερεύνησης του πώς προσλαμβάνουν την Ευρώπη και τη σχέση τους με αυτήν. Θα προσπαθήσουμε επίσης να ερμηνεύσουμε τον λόγο τους, τον οποίο προσλαμβάνουμε ως ένδειξη της υπόρρητης ελληνικής γνωσιακής υποδομής, και να αποκρυπτογραφήσουμε το πώς τα αυτο-μεταβαλλόμενα πολιτισμικά πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας βρίσκουν έκφραση στις πεποιθήσεις και τις πολιτισμικές αξίες των νέων όσον αφορά στην Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους.

## 2. Μεθοδολογικά θέματα

Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας, διεξήχθησαν δεκαεπτά (17) ποιοτικές εις βάθος συνεντεύξεις με νέους από 18 έως 32 ετών, από τους οποίους πέντε προέρχονταν κάθε φορά από την κεντροδεξιά, την κεντροαριστερά και την ριζοσπαστική αριστερά (όλοι πτυχιούχοι ΑΕΙ) και δύο από την νεοναζιστική ακροδεξιά (ήταν δύσκολη η διασφάλιση ακροδεξιών ερωτώμενων, ωστόσο οι δύο άρκεσαν για να δώσουν την εικόνα του ακροδεξιού τρόπου σκέψης όσον αφορά το ερευνητικό αντικείμενο).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με ευκαιριακό δείγμα, με στόχο να αποκτήσουμε ποιοτικά δεδομένα και να αποκρυπτογραφήσουμε τις πολιτισμικές αξίες, πεποιθήσεις, στάσεις, συλλογισμούς και διλήμματα των ερωτώμενων σχετικά με τη συλλογική τους ταυτότητα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι ερωτήσεις ανταποκρίνονταν στην ικανότητα κατανόησής τους από τους ερωτώμενους, την καθημερινή τους γλώσσα, τη γνώση τους και την εμπειρία τους στην ελληνική κοινωνία. Των συνεντεύξεων προηγήθηκε η σύνταξη ερωτηματολογίου για την καθοδήγηση της σκέψης μας, που στηρίχθηκε στη θεματική που ερευνούμε. Τα ερωτήματα διατυπώθηκαν στη βάση μιας θεωρητικά επεξεργασμένης αιτιολογίας τους, στρατηγικών και στοχασμών που αφορούν το ερευνώμενο θέμα (Χάϊντενράιχ, 2014· Χτούρης κ.ά., 2017, σελ. 307 επ.).

Η τελική φάση της έρευνας αφορούσε στην αξιολόγηση και ανάλυση της ποιοτικής ύλης των συνεντεύξεων. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήσαμε δύο τύπους ερωτώμενων όλων των πολιτικών προσανατολισμών, τους φιλο-ευρωπαίους και τους ευρω-σκεπτικιστές, ως αποτέλεσμα της γενίκευσης των ατομικών χαρακτηριστικών που καταγράφηκαν κατά την ανάλυση. Θεωρίες, σκέψεις, υποθέσεις, συσχετίσεις ως εργαλεία της έρευνας που δια-

τυπώθηκαν κατά τη θεωρητική θεμελίωση των ερωτημάτων καθοδήγησαν αυτήν την ανάλυση. Στο επίκεντρο της ερευνητικής διαδικασίας ήταν η σύνδεση του αφηρημένου επιστημονικού λόγου με τον λόγο των ερωτώμενων. Η ανάλυση αποτελούσε μια συνεχή διαλεκτική αλληλόδραση ανάμεσα στον λόγο τους και το ερμηνευτικό συμφραζόμενο. Γι' αυτό άλλωστε δόθηκε έμφαση στην κατανόηση του τρόπου σκέψης που αντιστοιχούσε στο πολιτισμικό συγκείμενο (Kaufmann, 2014, σελ. 15).

Η έρευνα βασίζεται στην παραδοχή ότι η συλλογική ταυτότητα αφορά στη φαντασία και την παράσταση των πραγμάτων, ωστόσο το φαντασιακό που εμπεριέχει είναι ένα θεσμίζον κοινωνικό φαντασιακό, με την έννοια της πλούσιας συμβολικής πηγής των θεσμών της ελληνικής κοινωνίας που οργανώνουν τη ζωή των ανθρώπων, αλλά και ως μια δυνητική πηγή της δημιουργίας κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, που καθορίζουν τις αξίες της, τί είναι αληθινό, λαθεμένο, δίκαιο ή άδικο (Castoriadis, 1997, σελ. 263). Το ερώτημα είναι κατά πόσον το θεσμίζον φαντασιακό συνδυάζεται με την μεγαλύτερη δυνατή αναστοχαστικότητα των ερωτώμενων όσον αφορά την δημόσια θεσμίζουσα δραστηριότητα και την άσκηση πολιτικής (Castoriadis, 1991, σελ. 172). Καθώς κάθε άτομο ενέχει θραύσματα του κοινωνικού (ιδέες, εικόνες, πρότυπα, εκφράσεις), παρατηρούμε μέσω των ερωτώμενων άμεσα το κοινωνικό σε μια ενεργή διαδικασία (Kaufmann, 2014, σελ. 96). Όσο πιο πολύ «μια ιδέα εμπεριέχεται στην άτυπη και ευρέως κοινωνικοποιημένη γνωσιακή υποδομή μιας κοινωνίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η δύναμή της στη δόμηση της κοινωνίας» (Kaufmann, 2014, σελ. 98). Σε αυτό το πλαίσιο θα διερευνηθεί εάν στον λόγο των ερωτώμενων αναδεικνύεται η δυνατότητα μιας συλλογικής αναστοχαστικότητας σχετικά με την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους εταίρους.

Η ποιοτική έρευνα συμπληρώθηκε από την υπολογιστική ανάλυση κοινωνικών δικτύων, που ως στόχο είχε να διερευνήσει την πολύπλοκη σχέση ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό των νέων στην Ελλάδα, που είναι χρήστες κοινωνικών δικτύων, και τη στάση τους απέναντι στην Ευρώπη. Η συμπλήρωση αυτή καλύπτει τη σύγχρονη επιστημολογική ανάγκη μιας πιο σύνθετης οπτικής, καθώς και του συνδυασμού ποιοτικών και ποσοτικών ερευνητικών μεθοδολογικών διαδικασιών για τη συστηματική μελέτη των πολυ-επίπεδων και πολύπλοκων πολιτικών φαινομένων στην ψηφιακή εποχή.

### 3. «Εμείς» και η Ευρώπη

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε πώς οι ερευνώμενοι προσλαμβάνουν το «Εμείς» σε σύνδεση με την αντίληψη που έχουν για την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ευ-

ρωπαϊκή κατασκευή και το ευρωπαϊκό πρόταγμα. Το ευρωπαϊκό οικοδόμημα ξεκίνησε ως ένα κοινό σχέδιο ειρήνης και ευημερίας των μεγάλων παλαιών ευρωπαϊκών εθνών, πρώτιστα της Γαλλίας και της Γερμανίας, και βασίστηκε στις θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας, των ελευθεριών και της οικονομίας της κοινής αγοράς. Στόχος ήταν να δοθεί ένα οριστικό τέλος στους καταστρεπτικούς πολέμους του παρελθόντος και να δημιουργηθεί ένα νέο όραμα και προοπτικές (Manent, 2006, σελ. 50). Η πρώτη «μικρή Ευρώπη» σηματοδοτούσε μια συνεχή διαδικασία που στόχευε σε ένα κοινό αγαθό με ελευθερίες (Manent, 2006, σελ. 97). Ήταν ένα σχέδιο των εθνικών ελίτ, όμως ταυτόχρονα και προϊόν διαβουλεύσεων στις οποίες συμμετείχαν οι λαοί των έξι ιδρυτικών μελών, οι οποίοι και έδωσαν τη συγκατάθεσή τους (Manent, 2006, σελ. 61). Και μπορεί μεν η «μικρή Ευρώπη» να αποδείχθηκε ένα πετυχημένο εγχείρημα, όμως οι υποψήφιοι που ακολούθησαν δεν ήταν υποχρεωμένοι να καταθέσουν μια σαφή άποψη για το τι σκοπεύουν να κάνουν.

Η διεύρυνση της ΕΕ και η προσχώρηση νέων μελών αποτέλεσε περισσότερο μια τυφλή διαδικασία, δεν ήταν το αποτέλεσμα ευρύτατων πολιτικών διαβουλεύσεων με τη σύνθεση πολύπλοκων επιχειρημάτων σχετικά με τις ουσιαστικές πολιτικές προκλήσεις και την προοπτική να γίνει η Ευρώπη ένας από τους μεγαλύτερους δρώντες στον κόσμο. Αυτό φυσικά είχε επιπτώσεις στη συνοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα διαβρωτικά φαινόμενα των τελευταίων χρόνων. Η είσοδος της Ελλάδας στην ΕΟΚ δεν συνοδεύτηκε από έναν κριτικό αναστοχασμό σχετικά με το τί σημαίνει η Ευρώπη για τους Έλληνες και τους Άλλους. Δύο χρόνια μετά την προσχώρηση της Ελλάδας στην ΕΟΚ, το 1981, ανήλθε στην εξουσία ένα νέο πολιτικό κόμμα, το ΠΑΣΟΚ, με ποσοστό 48.07%, που το βασικό σλόγκαν του ηγέτη του και πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου ήταν «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ, το ίδιο συνδικάτο» (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 9).

Στην πορεία της εξέλιξής της η Ευρώπη άλλαξε σε βάθος το νόημα της ύπαρξής της. Σημειώθηκαν μεγάλες αλλαγές στον κόσμο, μια «σιωπηρή εσωτερική έκρηξη» (Gauchet, 2017a, σελ. 30) που διατάραξε τις σχέσεις ανάμεσα στην κοινωνία και την εξουσία, τους δεσμούς ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Ο «νέος κόσμος» (Gauchet, 2017b) είναι ο κόσμος της παγκοσμιοποίησης, όπου εφαρμόζονται παντού οι ίδιοι κανόνες της αγοράς ανεξάρτητα από το εθνικό πλαίσιο. Οι παγκόσμιες αλλαγές κλόνισαν τους όρους της σχέσης ανάμεσα στις δύο διαστάσεις της πανάρχαιας κοινής συμβίωσης, του κράτους-παραγωγού της συλλογικής ταυτότητας και της ενσωμάτωσής του στο έθνος (Gauchet, 2017c). Πίσω από την παγκοσμιοποίηση καλύπτεται η αντιστροφή της θέσης του πολιτικού που εγκαταλείπει τον ρόλο της υπερδομής που επιβάλλει την τάξη από

τα πάνω, και περνά στον ρόλο της υποδομής που επιτρέπει το άνοιγμα των κοινωνιών μεταξύ τους (Gauchet, 2017c, σελ. 26).

Μια άλλη επίπτωση της παγκοσμιοποίησης είναι η βαθιά διαίρεση που δημιουργεί στις δυτικές κοινωνίες ανάμεσα σε αυτούς που επωφελούνται και σε αυτούς που χάνουν, διότι οι πολιτικές τους κοινότητες έχουν μειώσει τον προστατευτικό τους ρόλο και περιορίσει τη συμβολή τους στη διασφάλιση της ταυτότητας των μελών τους. Εδώ βρίσκεται η πηγή της λαϊκιστικής διαμαρτυρίας και του λόγου της μετα-αλήθειας, ο οποίος αποτελεί μια εκδοχή της κουλτούρας της αντιπαλότητας που αναπτύχθηκε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Gauchet, 2017, σελ. 20). Αυτός ο λαϊκιστικός λόγος αφορά στην πολιτική κοινότητα που είναι εκτεθειμένη στους κινδύνους της παγκοσμιοποίησης και θεωρείται από τους ευάλωτους πληθυσμούς ότι βρίσκεται σε κίνδυνο. Έχει καταστεί βασική αντίφαση στις πολιτικές μας κοινωνίες η διαφορά της προοπτικής ανάμεσα στους ανθρώπους του οπουδήποτε (Goothart, 2017, σελ. 19), οι οποίοι θέλουν να είναι παντού, και τους ανθρώπους του κάπου (που θέλουν να μείνουν κάπου). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτή τη νέα εποχή αναδεικνύεται μια διαφοροποιημένη έννοια των ατομικών δικαιωμάτων που καθιερώνει την υπεροχή του ατόμου πάνω στις κληρονομημένες από το παρελθόν κοινωνικές δομές (Gauchet, 2007). Αυτό είναι πολύ σημαντικό για την πρόσληψη του εαυτού στις παγκοσμιοποιημένες κοινωνίες.

Η Ελλάδα από το 2010 βρίσκεται σε μια βαθιά οικονομική κρίση· έχει συνάψει τρία μνημόνια με την ΕΕ και το ΔΝΤ, τα οποία συνδέονται με μείζονες μεταρρυθμίσεις και μέτρα λιτότητας που είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην κοινωνία, προκαλώντας μια ριζική αλλαγή του πολιτικού και κομματικού συστήματος (Ιωακειμίδης, 2018, σελ. 63· Pagoulatos, 2018). Η ανεργία εν γένει, και η ανεργία των νέων, ειδικότερα, είναι ανάμεσα στις πιο υψηλές στην ΕΕ (Eurostat, Μάιος 2018· Tsekeris et al., 2015). Ωστόσο, η Ελλάδα είναι μέλος της ΕΕ και μέρος της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας· ως τέτοια συμμετέχει στα ευρωπαϊκά και τα παγκόσμια δίκτυα που επηρεάζουν την οικονομική, πολιτική και κοινωνική της θέση, ενώ αντιστρόφως, με τη σειρά της, επηρεάζει και αυτή τις διεθνείς οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Γι' αυτό είναι σημαντικό να διερευνήσουμε πώς οι Έλληνες, οι νέοι Έλληνες και οι ερωτώμενοι, προσλαμβάνουν τους εαυτούς τους και την Ελλάδα σε σχέση με την ΕΕ στις συνθήκες μιας σοβαρής οικονομικής κρίσης που άλλαξε βαθιά τη ζωή τους.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση υπάρχει μια πραγματικότητα που καταδεικνύει την πολυπλοκότητα του ευρωπαϊκού εγχειρήματος. Το Brexit κατέστησε φανερό το μοναδικό πρόβλημα της ΕΕ, το οποίο είναι οι «κατακερματισμέ-



νες πραγματικότητες των διαφορετικών κοινωνιών με τις δικές τους πολλαπλές ιστορίες, που είναι γεμάτες με ιδιαίτερες αφανείς περιπλοκότητες των άτυπων κοινωνικών κανόνων, των προτύπων συμπεριφοράς, των μορφών διαβίωσης, της μνήμης, που αποτελούν τα χαρακτηριστικά της «θεσμισμένης κοινωνίας» (Descombes, 2016), σε αντίθεση με την «συντεταγμένη κοινωνία των ρητών νομικών κανόνων» (Ladeur, 2016, σελ. 1). Η ετερογένεια των κρατών μελών της ΕΕ και των άνισων κοινωνικών συνθηκών καθιστούν δύσκολη την επιτυχία της εφαρμογής των ίδιων Ευρωπαϊκών κανόνων στις κοινωνίες των κρατών μελών, ένα γεγονός που βαθαίνει τις διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη (το ευρωπαϊκό αδιέξοδο με την προσφυγική κρίση αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα). Τα κλειστά επαγγελματικά συστήματα στην Ελλάδα, παραδείγματος χάριν, είναι μια πραγματικότητα που παραβιάζει τους κανόνες του ελεύθερου ανταγωνισμού της ΕΕ και είναι δύσκολη η διαχείρισή της (Ιωακείμης, 2018, σελ. 64· Κύρτσης, 2014). Γενικά, ζούμε εδώ και δέκα χρόνια τη δυσκολία που έχει το ελληνικό κράτος και η ελληνική κοινωνία να αποδεχθούν και να εφαρμόσουν μεταρρυθμιστικά μέτρα και προγράμματα προσαρμογής που είχαν αγνοήσει από την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ.

### 3.1. «Εμείς» και η Ευρώπη μέσα από την κοινωνική έρευνα

Η Ελλάδα έχει τη δική της ιδιαίτερη ιστορία και κοινωνικο-ιστορική ανάπτυξη, η οποία διαφέρει ουσιαστικά από το αντίστοιχο ιστορικό παρελθόν και παρόν της «μικρής Ευρώπης» των ιδρυτικών μελών (Κωστής, 2015). Στη βάση των κοινωνικών ερευνών του ερευνητικού οργανισμού διαΝΕΟσις και άλλων πρόσφατων ερευνών που αφορούν την πρόσληψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης από τους Έλληνες και την ελληνική νεολαία, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την περιπλοκότητα του ελληνικού κοινωνικού φαντασιακού όσον αφορά στη σχέση μας με την Ευρώπη. Στο επόμενο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τον λόγο των ερωτώμενων σχετικά με την Ευρώπη, πλαισιωμένο από τη σχετική θεωρία.

Η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μια πολύπλοκη και αμφίδρομη υπόθεση. Στις τελευταίες έρευνες της διαΝΕΟσις επισημαίνεται η υποχώρηση του ευρωσκεπτικισμού (30,5% τον Ιανουάριο του 2018, 53,5% τον Δεκέμβριο του 2016, 59,9% τον Νοέμβριο του 2015, 69% τον Απρίλιο του 2015). Τα τελευταία χρόνια, αφότου ξέσπασε η οικονομική κρίση, οι στάσεις των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη συνδέονται περισσότερο με τις σοβαρές επιπτώσεις στη ζωή τους από τα μνημόνια και τα μέτρα λιτότητας, παρά με τις βαθιά χαραγμένες στη συλλογική μνήμη στάσεις τους απέναντι στην Ευρώπη, τις αξίες και την πολιτισμική, κοι-

νωνική και πολιτική σημασία της (Ιωακειμίδης, 2018). Επίσης, οι στάσεις των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη σχετίζονται και με το γεγονός ότι το 2015 βρέθηκαν στην κυβέρνηση τα «αντι-μνημονιακά» πολιτικά κόμματα της ακροδεξιάς και της ριζοσπαστικής αριστεράς, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στις μαζικές εξεγέρσεις στην Αθήνα με το ξεκίνημα της κρίσης (Vasilorouli et al., 2015· Vasilorouli, 2018).<sup>16</sup>

Ωστόσο, τόσο ένα αίσθημα κόπωσης στην κοινωνία όσο και οι καλές σχέσεις που δημιούργησε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ με τους Ευρωπαίους δανειστές, σε συνάρτηση και με την αβεβαιότητα των πολιτών λόγω του απειλητικού γεωπολιτικού περιβάλλοντος (Καρβούνης, 2017), οδήγησαν στην αύξηση της αποδοχής της ΕΕ – το 68% θεωρεί θετική τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ, ενώ το 31% την κρίνει αρνητικά (βλ. Μαύρος, 2018). Μια πιο επιστάμενη ματιά στις άλλες παραμέτρους της εικόνας που έχουν οι Έλληνες για την Ευρώπη οδηγεί σε διαφοροποιημένα και αντιφατικά συμπεράσματα. Επτά στους δέκα Έλληνες πιστεύουν ότι τα «μνημόνια είναι εφεύρεση των Ευρωπαίων με σκοπό να εκμεταλλευτούν τη χώρα τους», αν και έξι στους επτά συμφωνούν ότι «τα μνημόνια ήταν ένα αναγκαίο κακό λόγω της δυσμενούς κατάστασης της χώρας» (Μαύρος, 2018). Επίσης, το 58,2% πιστεύει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση επωφελήθηκε περισσότερο από τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτήν, ενώ ένας στους δύο (48,9%) πιστεύει ότι η Ελλάδα ζημιώθηκε από τη συμμετοχή της στην ΕΕ (Μαύρος, 2018, σελ. 6).

Όμως, αυτές οι στάσεις αναδεικνύουν μεταξύ άλλων και ένα πρόβλημα άγνοιας και έλλειψης πληροφοριών σχετικά με την σημαντική οικονομική συμβολή της ΕΕ σε όλα τα ελληνικά δημόσια έργα (Καρβούνης, 2017, σελ. 8), ένα γεγονός που επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα των ερευνών της δια-ΝΕΟσις και περιγράφεται ως «οικονομική αγραμματοσύνη και πολιτική άγνοια» (Χατζής, 2017, σελ. 9). Επίσης, επτά στους δέκα Έλληνες πιστεύουν ότι «οι Έλληνες είναι ένας λαός με μεγάλη ιστορία που διακρίνεται για την ευφυΐα του και τον πολιτισμό του» (Γεωργακόπουλος, 2017, σελ. 9).

Γενικά, όλες οι έρευνες των τελευταίων δεκαετιών επιβεβαιώνουν την ίδια «υψηλή αυτο-εικόνα των Ελλήνων» σε σύνδεση με το αρχαιοελληνικό και βυζαντινό παρελθόν. Τόσο στην έρευνα της Kapa Research του 2001, που διεξήχθη σε μια εποχή ημεμερίας (το 84,8% των Ελλήνων πίστευε ότι

16 Το 2013, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών Ν. Κοτζιάς, στο αποκορύφωμα του αντιμνημονιακού κινήματος, δημοσίευσε ένα βιβλίο με τον τίτλο «Ελλάδα αποικία χρέους» (Αθήνα: Πατάκης), στο οποίο αναφέρει: «Αυτό που συμβαίνει μπροστά στα μάτια μας είναι ο μετασχηματισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αυτοκρατορία και της Ελλάδας σε μια αποικία χρέους [...] που διαθέτει μια σειρά από χαρακτηριστικά που έχουν δώσει τη δυνατότητα στη νέα πολιτική της Γερμανίας στην ΕΕ να την εκμεταλλευτεί ως ένα πειραματόζωο».

η Ελλάδα είχε να προσφέρει κάτι πολύ σημαντικό στη Δύση), όσο και στις έρευνες της διαΝΕΟσις του 2017 και του 2018, οι Έλληνες διατηρούσαν την ίδια υψηλή αυτο-εικόνα (71,3% στην πρώτη και 74,6% στη δεύτερη) (Μοσχονάς, 2016, σελ. 4 επ.). Στην έκθεση της διαΝΕΟσις του 2017, όταν ο ευρωσκεπτικισμός ήταν σε άνοδο, ο Νίκος Μαραντζίδης σημειώνει ότι «υπάρχει ένα είδος επιστροφής στη δεκαετία του '70 και τις αρχές του '80, όταν η κοινωνία έμοιαζε διαιρεμένη σε δύο ή τρία μέρη σχετικά με τη στάση της απέναντι στην Ευρώπη» (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 11 επ.). Τη δεκαετία του '70 και του '80, οι αντι-ευρωπαϊκές αξίες βρισκόνταν ψηλά στην πολιτική ατζέντα των σοσιαλιστών και του αριστερού πολιτικού φάσματος.

Εντούτοις, τα τελευταία 35 χρόνια η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν φιλοευρωπαϊκή (Μαραντζίδης, 2017, σελ. 19). Η πολιτισμική διαίρεση ανάμεσα σε φιλοευρωπαϊκές και ευρωσκεπτικιστικές στάσεις αφορά κυρίως στο ισχυρό ρεύμα ριζοσπαστικών αντι-δυτικών και αντιευρωπαϊκών τάσεων της αριστεράς κατά τη δεκαετία του '50, την επαύριον του εμφυλίου πολέμου (Στεφανίδης, 2010· Καλύβας και Μαραντζίδης, 2015, σελ. 507). Αναζωογονήθηκε τη δεκαετία του '70 από το σοσιαλιστικό κίνημα του Ανδρέα Παπανδρέου, την κομμουνιστική αριστερά και την ριζοσπαστικοποιημένη αριστερή νεολαία του μαρξιστικού-λενινιστικού ιδεολογικού φάσματος. Το τραύμα του εμφυλίου πολέμου είναι ένα συστατικό στοιχείο του ελληνικού θεσμισμένου κοινωνικού φαντασιακού, που σε συμβολικό επίπεδο καθορίζει τα συστήματα αναφοράς της κοινωνίας μας (Δεμερτζής, 2018).

### 3.2. Πώς οι Έλληνες νέοι προσλαμβάνουν την Ευρώπη

Σύμφωνα με την έρευνα για τους Ευρωπαίους νέους του 2018, που διενεργήθηκε από τη βρετανική εταιρεία δημοσκοπήσεων YouGov για λογαριασμό του κοινωφελούς ιδρύματος του γερμανικού τουριστικού ομίλου TUI, έχει αυξηθεί η υποστήριξη προς την ΕΕ από τους νέους μεταξύ 18 και 34 ετών αλλά παραμένει ισχυρός ο σκεπτικισμός προς τους δημοκρατικούς Ευρωπαϊκούς θεσμούς, όπως άλλωστε και προς τους εθνικούς πολιτικούς θεσμούς. Οι Έλληνες νέοι έρχονται πρώτοι στην έλλειψη εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα της χώρας τους (52% τάσσονται υπέρ μιας ριζικής αλλαγής του πολιτικού συστήματος, ενώ στην Ιταλία ανέρχονται στο 43% και την Ισπανία στο 35%), αλλά έχουν επιπλέον την πιο κριτική στάση όσον αφορά το δημοκρατικό τους σύστημα (66% και ακολουθούν οι Ιταλοί με 51%). Όμως, για να διαπιστωθεί ερευνητικά το κατά πόσον οι νέοι διαθέτουν δημοκρατική συνείδηση, με την έννοια της αναστοχαστικής ικανότητάς τους να σκεφθούν πάνω στους λόγους των σκέψεων και τα κίνητρα των πράξεών τους, είναι αναγκαίος ένας πολυεπίπεδος ερευνητικός σχεδιασμός

(Χτούρης, 2017, σελ. 307 επ.) και αυτό αποτελεί μια πολύπλοκη υπόθεση (Zeri, 2017) – μόνον ενδείξεις είναι δυνατές στο πλαίσιο μιας ποσοτικής έρευνας. Όσον αφορά στη στάση των νέων απέναντι στην Ευρώπη, σύμφωνα με μια έρευνα του Pew Research Center του 2016 για τον ευρωσκεπτικισμό (Pew Research Center, 2016), μόνον το 37% των Ελλήνων νέων μεταξύ 18 και 34 ετών έχει θετική στάση απέναντι στην ΕΕ και καταλαμβάνει έτσι την τελευταία θέση σε σχέση με το 79% των νέων Πολωνών, το 63% των Ούγγρων, το 62% των Ολλανδών, το 60% των Γερμανών νέων, κλπ.

Σύμφωνα με τα συμπεράσματα της διαδικτυακής έρευνας του προγράμματος IDEA, που υλοποίησε το «ΔΙΚΤΥΟ για τη Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και την Ευρώπη» σε συνεργασία με τον τηλεοπτικό σταθμό MAD το 2017, σχετικά με τις στάσεις των Ελλήνων νέων προς την Ευρώπη,<sup>17</sup> η νεολαία μας φαίνεται να είναι επιφυλακτική απέναντι στην Ευρώπη. Ειδικότερα, οι περισσότεροι νιώθουν αποκλεισμένοι από την κοινωνική ζωή λόγω της οικονομικής κρίσης. Γνωρίζουν μερικά μόνον από τα έργα της ΕΕ στη χώρα τους, αλλά δεν διαθέτουν καμία γνώση για τις θεμελιώδεις αλλαγές που έχουν επέλθει από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ.<sup>18</sup> Παρά τα συνεχή ευρωπαϊκά προγράμματα διαχείρισης της ανεργίας των νέων, το 54% δεν αναγνωρίζει τη συμβολή της ΕΕ στο κοινωνικό κράτος, αν και το 93% θεωρεί μια από τις πιο σημαντικές δραστηριότητες της ΕΕ την καταπολέμηση της ανεργίας των νέων. Τέσσερις στους δέκα πιστεύουν ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ δεν βοηθά την καθημερινότητά τους, αν και είναι γνωστό, όπως προαναφέραμε, ότι το μεγαλύτερο μέρος όλων των δημοσίων έργων χρηματοδοτούνται από την ΕΕ (Καρβούνης, 2017).

Η στάση των πολιτών της ΕΕ σχετικά με την Ευρώπη διαφέρει ανάλο-

---

17 Η δημοσκοπική αυτή έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα Erasmus+ JeanMonnet και πραγματοποιήθηκε (online) κατά το χρονικό διάστημα 22/02/2017-31/03/2017 σε 1.173 νέους ηλικίας 16-25 ετών από όλη την Ελλάδα. Βλ. <http://todiktio.eu/index.php/activity/papers-publications/item/755-erevna-tou-diktyou-gia-tin-evropi-sygkratimeno-alla-kai-antifatiko-to-nai-tis-ellinikis-neolaias>

18 Πιο συγκεκριμένα, η αποτύπωση της παραπάνω έρευνας δίνει την αίσθηση ότι η γνώση των νέων μας για την ΕΕ είναι ρηχή, επιδερμική και ακατέργαστη (λόγω της ελλιπούς ευρωπαϊκής παιδείας), και αντανakλά όσα προσλαμβάνουν από την επικαιρότητα και τον άμεσο περίγυρό τους: «οι νέοι δεν γνωρίζουν σε βάθος την ουσία της ευρωπαϊκής ιδέας και τη σημασία της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αντιλαμβάνονται μεν τις σημαντικές προκλήσεις της ΕΕ, αλλά χωρίς να τις κατανοούν σε βάθος. Βλέπουν τα μεγάλα προβλήματα, αλλά όχι την αιτία τους. Θεωρούν, π.χ., μείζονα πρόκληση την τρομοκρατία, το προσφυγικό και την ανεργία, αλλά όχι τόσο τον άμεσο ανταγωνισμό με τις αναδυόμενες οικονομίες της ΝΑ Ασίας, που σε μεγάλο βαθμό εξηγεί το πρόβλημα ανταγωνισμού και ύφεσης της ΕΕ, και με τη σειρά του οδηγεί στην αποψίλωση του κοινωνικού κράτους κοκ» (Μαστρογεωργίου και Χατζηανδρέου, 2017).

γα με τον ιδεολογικό προσανατολισμό τους. Σε μερικά κράτη μέλη ο ευρωσκεπτικισμός είναι μια υπόθεση της δεξιάς (Pew Research Center, 2016), σε άλλα υπάρχει ευρωσκεπτικισμός σε όλα τα ιδεολογικά επίπεδα. Στην παρούσα έρευνα, η έννοια του ευρωσκεπτικισμού αφορά στην αμφισβήτηση του Ευρωπαϊκού προτάγματος και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Verney, 2020, σελ. 168-186). Πιο συγκεκριμένα, στις ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους που διεξήχθησαν από τη συγγραφική ομάδα της παρούσας εργασίας, διαπιστώθηκε ότι από τους πέντε κεντροδεξιούς οι δύο ήταν ευρωσκεπτικιστές:

- Θέλω να είμαι στην ενωμένη Ευρώπη, όμως κάτω από ελληνικούς όρους, διαφορετικά δεν θέλω να είμαι στην Ευρώπη!

- Πιστεύω ότι θα ήταν καλύτερα, εάν ήμασταν εκτός Ευρώπης, διότι αν ήμασταν μόνοι μας, θα ήμασταν οικονομικά ισχυρότεροι και πιο προνοητικοί στη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών...

Και οι δύο θεωρούσαν την Ελλάδα ως το πιο σημαντικό κράτος λόγω του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος. Από την κεντροαριστερά και οι πέντε ερωτώμενοι ήταν φιλο-ευρωπαίοι. Από τους πέντε ερωτώμενους της ριζοσπαστικής αριστεράς, οι τέσσερις ήταν ευρωσκεπτικιστές:

- Με τα μνημόνια η ΕΕ βοήθησε τις τράπεζες, όχι την ελληνική κοινωνία!

- Νιώθω πιο ασφαλής κάτω από την ελληνική παρά κάτω από την ευρωπαϊκή ομπρέλα...

- Πιστεύω ότι ο οικονομικός παράγοντας αποτελεί ένα λόγο γιατί δεν θα έπρεπε να είμαστε στην ΕΕ.

- Θα προτιμούσα να μην είμαστε στην ΕΕ, να είμαστε αυτόνομοι...

Οι δύο ερωτώμενοι της Χρυσής Αυγής ήταν κατά της ΕΕ:

- Η Ευρώπη δεν προσφέρει σε μας τίποτα, πιστεύω ότι για μας ήταν μια οπισθοδρόμηση... Δεν είναι δυνατόν να είμαστε ξαφνικά όλοι μια οικογένεια και να ζούμε δίπλα σ' ένα μουσουλμάνο...

- Είναι το ίδιο πράγμα είτε είμαστε εντός είτε εκτός της ΕΕ!

Όλοι οι ευρωσκεπτικιστές ερωτώμενοι χαρακτηρίζονταν από οικονομικό αναλφαβητισμό (έλλειψη ικανότητας κατανόησης των οικονομικών προβλημάτων και συνθηκών) και πολιτική άγνοια (βλ. Χατζής, 2017, σελ. 8 επ.).

Στη συνέχεια, θα εξετάσουμε τον ιδιαίτερο τρόπο που προσλαμβάνουν οι ερωτώμενοι τον χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ανάλογα με τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό.

Από την κεντροδεξιά:

- Η ΕΕ αποτελεί για μένα μια συμφωνία ανάμεσα σε κράτη έθνη, τα κοινά πράγματα υπερκεραίνουν τις διαφορές και είναι για το συμφέρον όλων μας να βαδίζουμε μαζί...

- Για μένα η ΕΕ είναι μια οικονομική ένωση και τίποτα άλλο... Πιστεύω

ότι όσο παραμένουμε στην Ευρώπη, υπάρχει ο κίνδυνος να χάσουμε την ταυτότητά μας.

- Στην ΕΕ περιοριζόμαστε δυστυχώς στον οικονομικό τομέα, δεν υπάρχει πολιτική ένωση, διότι υπάρχουν τεράστιες διαφορές ανάμεσα στα κράτη μέλη... Δεν υπάρχει κοινή πολιτική, αλλά μόνον μια νομισματική και εμπορική κοινότητα.

- Η ΕΕ είναι ένα πολύ σημαντικό σχέδιο... Νιώθω πολύ οικεία με τα άλλα κράτη μέλη και θα ζούσα ευχαρίστως σε μια χώρα της ΕΕ, *όχι εκτός αυτής!*

Οι ερωτώμενοι της κεντροαριστεράς είχαν όλοι πολύ θετική άποψη για τον θεσμό της ΕΕ, ενδεικτικά αναφέρονται ορισμένες απαντήσεις:

- Είμαι υπέρ της ΕΕ, *διότι είμαστε κοντά γεωγραφικά, μας ενώνουν πολλά πράγματα, τα άλλα κράτη μέλη μας βοηθούν να έχουμε έναν ρόλο στον κόσμο, οικονομικά και πολιτικά, και εκτός από την αλληλεγγύη σημαντικές είναι και οι καινοτομίες που προωθεί η ΕΕ και πολλά άλλα πλεονεκτήματα...*

- Η ΕΕ είναι ένας σημαντικός θεσμός με σημαντικές αξίες, μας παρέχει ασφάλεια, ελευθερία κίνησης, την αίσθηση ότι το ένα κράτος μέλος βοηθάει το άλλο οποτεδήποτε...

Από τους πέντε ερωτώμενους της ριζοσπαστικής αριστεράς, μόνον ο ένας είχε αιτιολογημένα θετική στάση προς την ΕΕ:

- Η ΕΕ είναι ένας πολύ σημαντικός θεσμός, διότι μας παρέχει ασφάλεια σε πολλά επίπεδα και διότι υπάρχει ένα πνεύμα συνεργασίας.

- Πιστεύω ότι η ΕΕ δεν είναι μια Ένωση που βοηθάει, αλλά μια Ένωση που δημιουργεί προβλήματα...

- Η ΕΕ είναι μια Ένωση όπου αναρωτιέται κανείς γιατί υπάρχει... Το μόνο για το οποίο είναι χρήσιμη είναι για τα ανοικτά της σύνορα, για τίποτα άλλο!

- Θα προτιμούσα να είμαι εκτός ΕΕ και να είμαι μόνη μου.

Οι δύο ερωτώμενοι της Χρυσής Αυγής είχαν σαφώς αρνητική άποψη για την ΕΕ:

- Δεν είναι το ίδιο πράγμα στην Βόρεια Ευρώπη και την Ελλάδα... Έχουμε καλοκαίρι, είμαστε μια χαρά, στη Βόρεια Ευρώπη κάθε μέρα είναι νύχτα!

- Η ΕΕ δεν είναι κάτι σημαντικό... Δεν νομίζω ότι έχουμε κάτι θετικό από την ΕΕ.

### 3.3. Η πρόσληψη της Ευρώπης από τους Έλληνες νέους στα ψηφιακά μέσα

Δεδομένου ότι ο συνδυασμός ποιοτικών συνεντεύξεων και υπολογιστικών προσεγγίσεων (ποσοτική ανάλυση δικτύων) μπορεί να μας προσφέρει μια πιο ολοκληρωμένη σύλληψη των πολύπλοκων φαινόμενων (βλ.,

π.χ., Kelman et al., 2016), αναπτύσσουμε στο εξής το σκέλος της ψηφιακής έρευνας. Αφετηριακή βάση της ψηφιακής μας έρευνας είναι η θέση ότι δομική μορφή των σημερινών κοινωνιών και της ελληνικής κοινωνίας είναι το δίκτυο *ως καθοδηγητική μεταφορά της ψηφιακής κοινωνίας* (Baecker, 2018).<sup>19</sup> Η ψηφιακή κοινωνία είναι η ίδια ένα πολύπλοκο δίκτυο, στο οποίο διαφοροποιούνται και αναπαράγονται διάφορα επιμέρους δίκτυα (Baecker, 2018, σελ. 43). Η δομική αρχή σχετικά με τη διασφάλιση της διάδοσης των ηλεκτρονικών μέσων, που πλαισιώνονται πάντα κοινωνικά, αφορά στο δίκτυο της (ούτε αιτιώδους ούτε τυχαίας) σύνδεσης ετερογενών στοιχείων (Baecker, 2018, σελ. 61), τα οποία σε όλα τα κοινωνικά πεδία και σε κάθε δράση παρέχουν τη δυνατότητα της σύνδεσης, αποδοχής ή απόρριψης με άλλα στοιχεία.<sup>20</sup>

Πρέπει να σημειωθεί ότι η κοινωνία των δικτύων, όπως κάθε πρωθύστερη κοινωνία (η αρχαία κοινωνία και η νεωτερική κοινωνία με τις δομικές μορφές της γραφής και της τυπογραφίας αντίστοιχα) παράλληλα με τη δομική της μορφή των δικτύων, διαθέτει και μία πολιτισμική μορφή, με την έννοια της καθιέρωσης των νέων ψηφιακών μέσων, στο πλαίσιο όλων των άλλων δυνατοτήτων της επικοινωνίας, δηλαδή της καλύτερης οργάνωσης της πολυπλοκότητας (Baecker, 2018, σελ. 66κ.εξ.). Η πολυπλοκότητα είναι εγγενές χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας και των επιμέρους σχηματισμών και θεσμών της (οικονομικών, πολιτικών, οικογενειακών, θρησκευτικών, καλλιτεχνικών, κοκ), αλλά στη σύγχρονη ψηφιακή κοινωνία η πολυπλοκότητα μεταβάλλεται σε μια ενεργή και επεξεργασμένη στοχαστικά πολιτισμική μορφή της αντιπαράθεσης με τα ηλεκτρονικά μέσα (βιντεοπαιχνίδια, τράπεζες δεδομένων, ηλεκτρονικές οθόνες, κλπ.) (Baecker, 2018, σελ. 72κ.εξ.). Η πολυπλοκότητα στα ψηφιακά μέσα δεν είναι το αποτέλεσμα τεχνικών ιδεών αλλά ένας καλλιεργημένος όρος λειτουργίας τους, όσο τόσο από την πλευρά του χρήστη όσο και του ίδιου του ψηφιακού μέσου

---

19 Σύμφωνα με τον Manuel Castells (2010, σελ. 410 κ.εξ.), την κοινωνία των δικτύων χαρακτηρίζουν τρία επίπεδα: το κατώτερο επίπεδο της ηλεκτρονικής και λοιπής υλικής υποδομής, το μεσαίο επίπεδο των τοπικών ιεραρχιών, οικονομιών και πόλεων και το ανώτερο επίπεδο μιας τεχνοκρατικής-οικονομικής ελίτ, η οποία διαθέτει τους κώδικες που σφραγίζουν πολιτισμικά αυτήν την κοινωνία. Τα τρία αυτά επίπεδα διατρέχουν ροές στις οποίες διαμορφώνονται χρονικά και χωρικά προγράμματα που ανά περίπτωση συνδυάζουν στοιχεία και των τριών επιπέδων.

20 Στη θεωρία των δικτύων, ένα από τα πιο σημαντικά σημεία αφορά στη δυνατότητα της μεταγωγής (switch) από το ένα συγκείμενο στο άλλο. Σ' αυτή την μεταγωγή (switch) πραγματοποιείται η ψηφιακή κοινωνία. Η μεταγωγή καθορίζεται και από τα δύο συγκείμενα, αλλά και από κάθε περαιτέρω· ωστόσο, μόνον ανά περίπτωση και τοπικά αποφασίζεται τότε αυτή η μεταγωγή έχει νόημα (βλ. Fontdevila et al., 2011).

δεν είναι δυνατός ένας έλεγχος που να ορίζει αίτιο και επίδραση (Baecker, 2018, σελ. 73). Η πολυπλοκότητα ως πολιτισμική μορφή της κοινωνίας των δικτύων αφορά στην πραγματικότητα και στη δυνατότητα της σύνδεσης σωματικών, πνευματικών, κοινωνικών και τεχνικών διαδικασιών (Baecker, 2018· Cilliers, 1998).<sup>21</sup>

Στην εποχή της πολυπλοκότητας της κοινωνίας των δικτύων, η εμπειρική ανάλυση των δικτύων βρίσκεται μπροστά σε τεράστιες προκλήσεις, διότι εννοιολογικά και μεθοδολογικά δεν υπάρχουν πρότυπα για την περιγραφή φαινομένων που να αποτελούν ειδικές παραλλαγές οικουμενικών πόρων (Baecker, 2018, σελ. 45). Επίσης, οι διαφορετικές ιστορικές, πολιτισμικές και θεσμικές παραδόσεις των κοινωνιών διαμορφώνουν θεμελιωδώς τα τεχνολογικά τους συστήματα και τα πρότυπα μετάδοσής τους στον αστερισμό των παγκόσμια δικτυωμένων επικοινωνιών (Benkler et al., 2018, σελ. 386). Με βάση αυτήν την πραγματικότητα, θα προβούμε σε μια μεθοδολογική διαδικασία ανάλυσης δικτύου (network analysis) και θα προσπαθήσουμε να διαγνώσουμε την κατακερματισμένη δομή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης σύμφωνα με διακεκριμένες πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις των Ελλήνων νέων σχετικά με το «Εμείς» και την Ευρώπη.

### 3.4. Ανάλυση δικτύου της χρήσης των κοινωνικών μέσων

Οι δείκτες που προκύπτουν από την ανάλυση δικτύου επιτρέπουν τον εντοπισμό της κατακερματισμένης δομής του χώρου των κοινωνικών μέσων, σύμφωνα με την πολιτική τοποθέτηση και τις αντιλήψεις των νέων σχετικά με το «Εμείς», τους ισχυρούς «Άλλους» και την Ευρώπη. Για την αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων, χρησιμοποιείται το υπόδειγμα του δικτύου των συν-ετεροαναφορών (co-citation network analysis), το οποίο έχει εφαρμοστεί ευρέως ως ένα πλαίσιο προτυποποίησης της συνεργασίας μεταξύ ερευνητών, καθώς και άλλων δραστηριοτήτων που μπορούν να αναλυθούν συστημικά ως πολύπλοκα δίκτυα (βλ., πχ, Herfeld and Doehne, 2018).

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο υπόδειγμα, εάν υπάρχει μια εξερχόμενη ακμή από έναν κόμβο  $k$  προς δυο άλλους κόμβους  $i$  και  $j$ , τότε θεωρούμε ότι υπάρχει μια σχέση γενικευμένης βιβλιογραφικής σύζευξης μεταξύ των κόμβων  $i$  και  $j$ . Με βάση τον ορισμό του πίνακα γειτνίασης  $A=\{a_{ij}\}$  σε έναν κατευθυνόμενο γράφο, ο οποίος αναπαριστά το δίκτυο των συνετεροανα-

21 Ο Niklas Luhmann χαρακτηρίζει ως πολιτισμική μορφή της νεωτερικότητας την ανήσυχη και αυτο-αναφορική ισορροπία που πληροφορεί όλα τα κοινωνικά πεδία (Luhmann, 1998, κεφ. 2, σελ. XIV).



φορών, στην προαναφερόμενη περίπτωση ισχύει ότι το στοιχείο  $a_{ij}$  στη σειρά  $i$  και τη γραμμή  $j$  είναι ίσο με τη μονάδα ( $a_{ij}=1$ ), διαφορετικά  $a_{ij}=0$ . Σε αυτό το δίκτυο, η στάθμιση των ακμών ορίζεται ως ο αριθμός των συννεμφανίσεων, δηλαδή ο αριθμός των άρθρων στα οποία δυο συγγραφείς συν-ετεροαναφέρονται. Στην περίπτωση του δικτύου των κοινωνικών μέσων, η στάθμιση μιας ακμής μεταξύ των κόμβων (δρώντων ή μέσων)  $i$  και  $j$  αναφέρεται στον αριθμό των χρηστών που ενημερώνονται κι από τα δύο κοινωνικά μέσα  $i$  και  $j$ .

Τα Σχήματα 3.1 και 3.2 παρουσιάζουν την οπτικοποίηση της αναπαράστασης του δικτύου των κοινωνικών μέσων, από τα οποία ενημερώνονται (σε τακτική βάση) οι νέοι στην Ελλάδα, σύμφωνα με την αντίληψή τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ και την πολιτική τους τοποθέτηση, αντίστοιχα. Η οπτικοποίηση αυτή αντλεί από τα ευρήματα του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Κρίση θεσμών, νέοι και το μέλλον της Δημοκρατίας στην Ελλάδα» (Οκτώβριος 2016 – Οκτώβριος 2017), το οποίο υλοποιήθηκε στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας της Ακαδημίας Αθηνών, με επιστημονικό υπεύθυνο τον Ακαδημαϊκό Νικηφόρο Διαμαντούρο (Τσέκερης, 2018, Μέρος 2).

Σε γενικές γραμμές, η επιρροή που έχει ένα κοινωνικό μέσο στα υπόλοιπα υπολογίζεται σύμφωνα με δύο βασικά μεγέθη κεντρικότητας στο δίκτυο των κοινωνικών μέσων: α) την κεντρικότητα συνολικού βαθμού και β) την κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος.

Πρώτον, η κεντρικότητα συνολικού βαθμού αναφέρεται στον συνολικό βαθμό (το άθροισμα των εισερχόμενων και των εξερχόμενων συνδέσεων) που έχει ένας κόμβος-δρώντας στο δίκτυο, προσαρμοσμένος στην κλίμακα 0-1. Δεύτερον, η κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος υπολογίζεται σε σχέση με το κύριο ιδιοδιάνυσμα του πίνακα γειτνίασης  $A$  του εν λόγω δικτύου. Η σχέση που ορίζει ένα ιδιοδιάνυσμα είναι η εξής:  $\lambda v = Av$ , ή  $(A-\lambda I)v=0$ , όπου  $I$  είναι ο ταυτοτικός πίνακας,  $\lambda$  είναι μια σταθερά (η ιδιοτιμή) και  $v$  είναι το ιδιοδιάνυσμα. Ένα ιδιοδιάνυσμα είναι ανάλογο του αθροίσματος των γραμμών ενός πίνακα που σχηματίζεται με το άθροισμα όλων των δυνάμεων του πίνακα  $A$ , σταθμισμένο με τις αντίστοιχες δυνάμεις της αντιστρόφου της ιδιοτιμής. Η σχέση αυτή υποδεικνύει ότι η σημασία που έχει ένας δρώντας στο δίκτυο εξαρτάται από το (κανονικοποιημένο) άθροισμα της σημασίας που έχουν οι γειτονικοί δρώντες, σύμφωνα με τον αρχικό ορισμό του Philip Bonacich (1972). Με άλλα λόγια, από την άποψη του ιδιοδιανύσματος, ένα κοινωνικό μέσο είναι σημαντικό για την ενημέρωση των νέων, δηλαδή έχει δυναμικά μεγάλη επίδραση σε αυτούς, όταν το συγκεκριμένο μέσο συνδέεται (υπό όρους κοινής χρήσης του) με άλλα, υψηλής συνδεσιμότητας, κοινωνικά μέσα στο δίκτυο.

## Σχήμα 3.1

*Αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ως προς την αντίληψή τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ*



Σημείωση: Οι κόκκινοι κόμβοι δείχνουν δρώντες με αρνητική στάση απέναντι στα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, ενώ οι μπλε κόμβοι δείχνουν δρώντες με θετική στάση απέναντι στα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ.

## Σχήμα 3.2

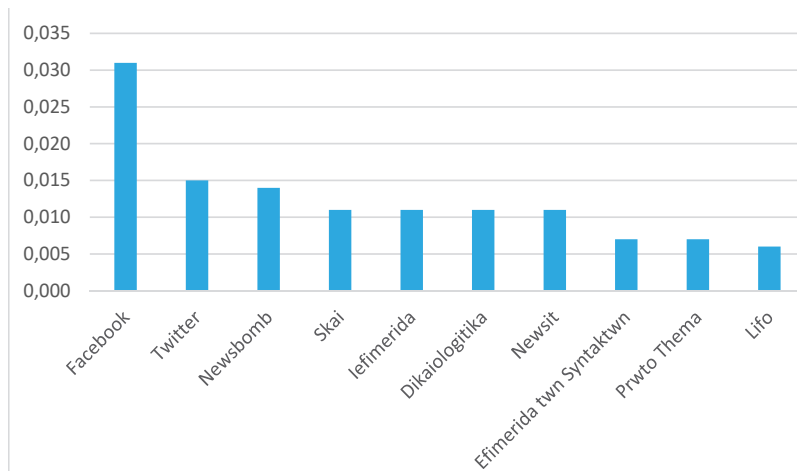
*Αναπαράσταση του δικτύου των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση*



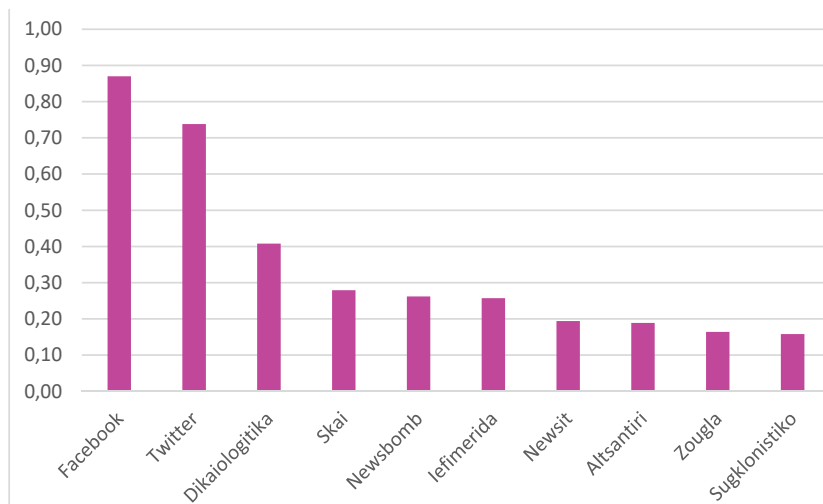
Σημείωση: Οι κόκκινοι κόμβοι δείχνουν δρώντες που εκπροσωπούνται καλύτερα από τον αριστερό πολιτικό χώρο, ενώ οι μπλε κόμβοι δείχνουν δρώντες που εκπροσωπούνται καλύτερα από τον δεξιό πολιτικό χώρο.

Σχήμα 3.3

Τα πλέον κεντρικά –με τη μεγαλύτερη επιρροή– κοινωνικά μέσα που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα με βάση (α) τη κεντρικότητα συνολικού βαθμού, και (β) τη κεντρικότητα ιδιοδιανύσματος



(α)



(β)

Στο Σχήμα 3.3 φαίνεται ότι τα κοινωνικά μέσα γενικού σκοπού/περιοχόμενου, όπως το Facebook και το Twitter, λειτουργώντας και ως «διαμεσολαβητές» (mediators), ασκούν τη μεγαλύτερη (δυννητική) επιρροή στην ενημέρωση των νέων στο δίκτυο των κοινωνικών μέσων στην Ελλάδα, ενώ οι χρήστες τους διέπονται από μια ποικιλία χαρακτηριστικών (Kalogeropoulos, 2018). Ορισμένες διαδικτυακές εφημερίδες, όπως Iefimerida, Dikaiologitika, Newsit, News247, Newsbomb, Zougla και Sugklonistiko, έχουν επίσης σημαντική επιρροή στην ενημέρωση των νέων στον χώρο των κοινωνικών μέσων.

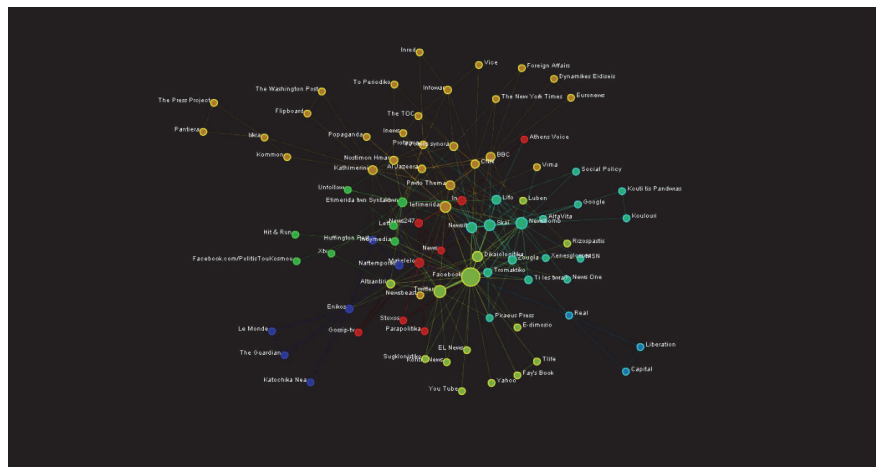
### Πίνακας 3.1

*Οι ομάδες κοινωνικών μέσων ενημέρωσης των νέων στην Ελλάδα, οι οποίες εντοπίστηκαν με τη μέθοδο της συσταδοποίησης κατά Newman*

Ομάδα	Αριθμός	Κοινωνικά μέσα
Ομάδα 1	28	Al Jazeera, BBC, CNN, Foreign Affairs, Iefimerida, Inews, Infowar, Iskra, Kommon, Newsbeast, Popaganda, Protagon, The New York Times, The TOC, The Washington Post, TV xwrissynora, Vice, Dynamikes Eidiseis, Kathimerini, Nostimon Hmar, Pantiera, Prwto Thema, Vima, To Periodiko, Euronews, Flipboard, Inred, The Press Project
Ομάδα 2	16	AlfaVita, Lifo, MSN, News One, Newsbomb, Newsit, Piraeus Press, Social Policy, Tromaktiko, Skai, Ti les twra?, Koulouri, Xeneglosses, Google, Zougla, Kouti tis Pandwras
Ομάδα 3	14	Altsantiri, Dikaiologitika, E-dimosio, EL News, Facebook, Fay's Book, Kontra News, Luben, Sugklonistiko, Tlife, Twitter, You Tube, Rizospastis, Yahoo
Ομάδα 4	8	Athens Voice, In, News, News247, Parapolitika, Makeleio, Stoxos, Gossip-tv
Ομάδα 5	7	Indymedia, Left, Unfollow, Efimerida tw n Syntaktwn, Facebook.com/PolitisTouKosmou, Hit & Run, Xtv
Ομάδα 6	6	Enikos, Huffington Post, Le Monde, The Guardian, Katochika Nea, Naftemporiki
Ομάδα 7	3	Capital, Liberation, Real

Σχήμα 3.4

Ανάλυση συσταδοποίησης των κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα



Σημείωση: Κόμβοι με το ίδιο χρώμα υποδηλώνουν δρώντες που ανήκουν στην ίδια συστάδα (ομάδα).

Η συμπερασματική στατιστική μέθοδος της συσταδοποίησης κατά Newman (Clauset et al., 2004) εφαρμόζεται για τον ακριβή και αποτελεσματικό διαχωρισμό των κοινωνικών μέσων σε έναν μικρό αριθμό ομάδων. Τέτοιου είδους μέθοδοι συσταδοποίησης έχουν μελετηθεί ευρέως στην ανάλυση κοινωνικών δικτύων και έχουν αποδειχθεί χρήσιμες για τον εντοπισμό αναδυόμενων ιεραρχικών μορφών, ομάδων και κοινοτήτων, τόσο σε πραγματικά όσο και σε δυνητικά (virtual, online) κοινωνικά δίκτυα (Katerelos et al., 2013· Koulouris et al., 2013) και οικονομικά δίκτυα (Tsekeris, 2017).

Η συγκεκριμένη μέθοδος στοχεύει στη μεγιστοποίηση της τμηματικότητας (modularity)  $Q$ , που αποτελεί ένα μέγεθος ποιότητας της διαδικασίας ομαδοποίησης και εξαρτάται από την πυκνότητα των συνδέσμων εντός κάθε κοινότητας, σε σύγκριση με την πυκνότητα των συνδέσμων μεταξύ των κοινοτήτων. Ορίζεται ως  $Q = (1/2m) \sum_{ij} [w_{ij} - (s_i s_j / 2m)] \delta(g_i, g_j)$ , όπου  $w_{ij}$  αναπαριστά τη στάθμιση κάθε ακμής μεταξύ των κόμβων-δρώντων (κοινωνικών μέσων)  $i$  και  $j$ ,  $s_i = \sum_{ij} w_{ij}$  και  $s_j = \sum_{ij} w_{ij}$  είναι τα αθροίσματα των σταθμίσεων των ακμών από και προς τους κόμβους-δρώντες  $i$  και  $j$ , αντίστοιχα,  $g_i$  και  $g_j$  είναι οι κοινότητες οι οποίες περιλαμβάνουν τους

κόμβους-δρώντες  $i$  και  $j$ ,  $\delta$  είναι ένας τελεστής που λαμβάνει την τιμή 1 εάν  $g_i = g_j$ , και 0 σε διαφορετική περίπτωση, και  $m = (1/2) \sum_{ij} w_{ij}$ .

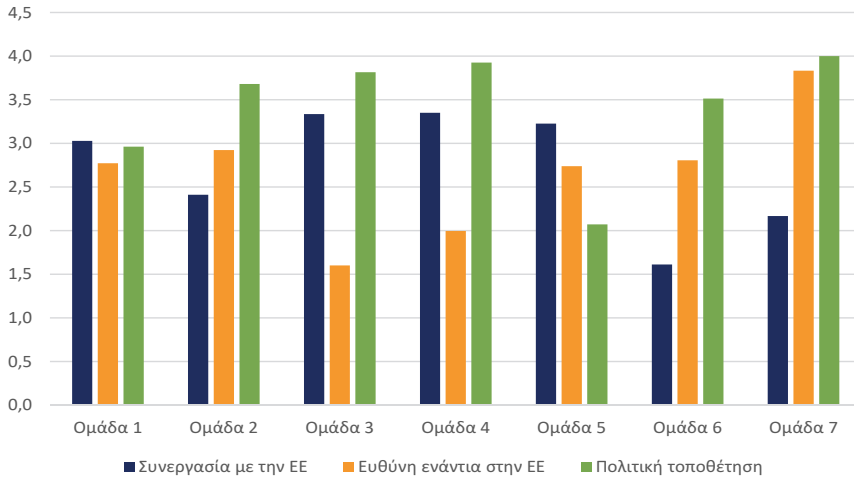
Ο Πίνακας 3.1 αναφέρει λεπτομερώς τις επτά ομάδες κοινωνικών μέσων ενημέρωσης των νέων στην Ελλάδα, οι οποίες εντοπίστηκαν με την μέθοδο της συσταδοποίησης κατά Newman. Το Σχήμα 3.4 παρουσιάζει την οπτικοποίηση των αποτελεσμάτων της συσταδοποίησης των κοινωνικών μέσων, που χρησιμοποιούνται για (πολιτική) ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα. Επίσης, το Σχήμα 3.5 δείχνει τα χαρακτηριστικά των εντοπιζόμενων ομάδων των κοινωνικών μέσων, ανάλογα με τη μέση τιμή της αντίληψής τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, την ευθύνη της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα και την πολιτική τους τοποθέτηση.

Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι υπάρχουν ομάδες κοινωνικών μέσων, όπως η μεγαλύτερη Ομάδα 1, οι οποίες είναι αρκετά ανομοιογενείς ως προς την στάση των χρηστών τους απέναντι στην ΕΕ και την πολιτική τους τοποθέτηση. Επίσης, για τις περισσότερες ομάδες, ισχύει ότι όσο πιο ακραίος είναι ο πολιτικός χώρος (είτε αριστερός είτε δεξιός) στον οποίο ανήκουν οι χρήστες τους, όπως φαίνεται από τις χαμηλότερες και τις υψηλότερες τιμές της πολιτικής τοποθέτησης, τόσο μεγαλύτερη είναι η τιμή που δηλώνει τη στάση εναντίον της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα.

Γενικά, η (δυνητική) επιρροή ως προς την κεντρικότητα ενός κοινωνικού μέσου ή μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς τους χρήστες του, δεν συνδέεται άμεσα ούτε με μια συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση ούτε με μια συγκεκριμένη στάση υπέρ ή κατά της ΕΕ. Το αποτέλεσμα αυτό ενισχύεται και από την πολύ χαμηλή (<5%) και στατιστικά ασήμαντη (<90% επίπεδο εμπιστοσύνης) σχέση μεταξύ της κεντρικότητας (συνολικού βαθμού και ιδιοδιανύσματος) και των τιμών της αντίληψης των χρηστών απέναντι στην ΕΕ καθώς και της πολιτικής τους στάσης.

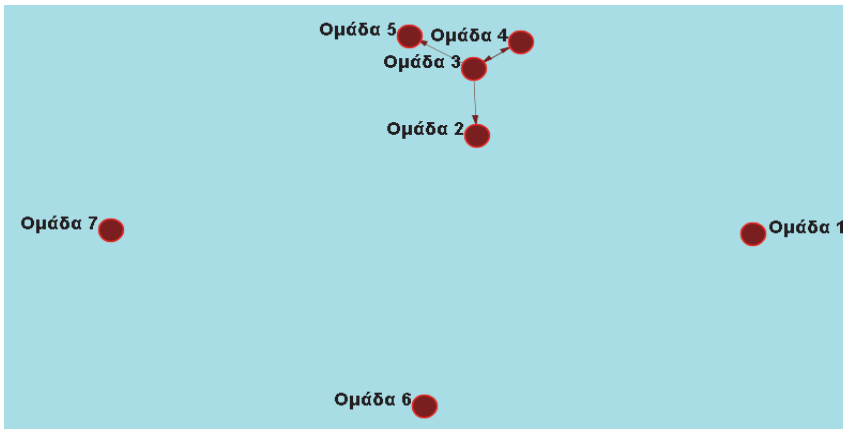
Σχήμα 3.5

Τα χαρακτηριστικά των ομάδων κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα, ανάλογα με τη μέση τιμή αντίληψής τους για τα οφέλη της συνεργασίας της Ελλάδας με την ΕΕ, την ευθύνη της ΕΕ για την κατάσταση στην Ελλάδα, και την πολιτική τους τοποθέτηση



Σχήμα 3.6

Σχηματική αναπαράσταση των σημαντικών επιδράσεων μεταξύ των ομάδων κοινωνικών μέσων που χρησιμοποιούνται για ενημέρωση από τους νέους στην Ελλάδα



Σημείωση: Το βέλος δείχνει την κατεύθυνση της σημαντικής επίδρασης μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς μια άλλη ομάδα.

Τέλος, για τον καθορισμό της σημαντικότητας της επιρροής μιας ομάδας κοινωνικών μέσων προς μια άλλη, εξετάστηκε η πυκνότητα των κατευθυνόμενων συνδέσμων μεταξύ κάθε ζεύγους ομάδων σε σχέση με την συνολική πυκνότητα των κατευθυνόμενων συνδέσμων σε ολόκληρο το δίκτυο (Mc Culloh et al., 2013). Τα αποτελέσματα αυτού του ελέγχου δείχνουν ότι δεν υπάρχουν σημαντικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ομάδων των κοινωνικών μέσων, εκτός από την σημαντική επίδραση της Ομάδας 3 στις Ομάδες 2, 4 και 5, και της Ομάδας 4 στην Ομάδα 3 (Σχήμα 3.6). Οι υπόλοιπες ομάδες κοινωνικών μέσων, δηλαδή οι Ομάδες 1, 6 και 7, παρουσιάζουν σημαντικές αλληλεπιδράσεις μόνον εντός αυτών. Αυτό το εύρημα δείχνει την αυξημένη επιρροή που έχει η Ομάδα 3, η οποία συμπεριλαμβάνει το Facebook και το Twitter, στη διάχυση της πληροφορίας στο συνολικό δίκτυο των κοινωνικών μέσων για ενημέρωση των νέων στην Ελλάδα.

Επιπλέον, υπογραμμίζει την πολυδιάσπαση ή τον αυξημένο κατακερματισμό των προτιμήσεων των νέων στη χώρα, σε σχέση με την ενημέρωσή τους όχι μόνο στο επίπεδο του κάθε κοινωνικού μέσου αλλά και στο επίπεδο των ομάδων των κοινωνικών μέσων. Αντί λοιπόν να προάγεται η συνεκτική «συλλογική ευφυΐα» και να αξιοποιείται η ούτως αποκαλούμενη «σοφία του πλήθους» (crowd wisdom), φαίνεται να κλιμακώνεται ο σχηματισμός των «θαλάμων αντήχησης» (echo chambers),<sup>22</sup> καθώς οι νέοι, αν και σαφώς περισσότερο κοσμοπολίτες, τείνουν να είναι επιλεκτικά εκτεθειμένοι σε πληροφορίες και απόψεις που απλώς επικυρώνουν τις προκαθορισμένες πεποιθήσεις και τις μεροληψίες τους. Σε αυτό το πολύπλοκο διαδικτυακό οικοσύστημα, η επιδίωξη της φιλίας καταλήγει στη ναρκισσιστική επιβεβαίωση του εγώ, ενώ η αναζήτηση της ελευθερίας και της αυτοπραγμάτωσης οδηγεί σε έξαρση των ατομιστικών αξιών (Τσιβάκου, 2017). Πρόκειται για αναδυόμενα απειλητικά χαρακτηριστικά μιας νέας, κυρίαρχης πλέον ψηφιακής κουλτούρας, η οποία στηρίζεται στην έκθεση στις πληροφορίες και την οικονομία της προσοχής. Τα χαρακτηριστικά αυτά δείχνουν να υπονομεύουν συστηματικά τις θεμελιώδεις έννοιες της αλήθειας, του δημι-

22 Με την έννοια των «θαλάμων αντήχησης» εννοούμε τα στεγανά και αδιαπέραστα δίκτυα/περιβάλλοντα ψηφιακής επικοινωνίας μεταξύ ατόμων με τις ίδιες απόψεις, μια κακοφωνία από ερμητικά κλειστές κοινότητες και μικρο-θαλάμους αυτό-θαυμαζόμενων χρηστών (βλ. Sunstein, 2017). Τα δίκτυα αυτά καθιστούν την αλήθεια απροσπέλαστη και τον διαφωτισμό της κοινής γνώμης δύσκολο έως ανέφικτο, ενώ παράλληλα ευνοούν την καλλιέργεια της παραπληροφόρησης και τη γρήγορη και αποτελεσματική διάδοση ψευδών ειδήσεων και «μετα-γεγονότων» (ή «εναλλακτικών γεγονότων»). Όπως ορθά επισημαίνει ο Πιάσα Μουνκ (2016), «το διαδίκτυο μεγέθυνε την επιρροή των οργισμένων και των αδαών. Αυτό που μετράει στην πολιτική σήμερα, δεν είναι η ουσία ή η ιδεολογία αλλά η προθυμία να δοθεί φωνή στα πιο δυσάρεστα παράπονα του λαού».



ουργικού διαλόγου, της δημοκρατικής συναίνεσης, της ανοιχτής δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής κοινότητας που συνέχει τα μέλη της και επιτρέπει την αμοιβαία (ενσυναισθητική) κατανόηση. Επίσης, δείχνουν να ενισχύουν την ετερόκλητη δυναμική της παραδοσιακής και κλειστής «παρωχημένης κουλτούρας», της αμυντικής και εσωστρεφούς «κουλτούρας των μη προνομιούχων» (Διαμαντούρος, 2000, 2013), που κατά το μάλλον ή ήττον βρίσκεται στη βαθιά ρίζα της «ελληνικής κρίσης» (Τριανταφυλλίδου κ.ά., 2013· Τσέκερης, 2018).

#### 4. Συμπεράσματα

Σ' αυτή τη μελέτη έγινε προσπάθεια να κατανοηθεί εις βάθος το πώς Έλληνες νέοι, ηλικίας μεταξύ 18 και 32 ετών, που ανήκουν στις τέσσερις βασικές πολιτικές κατευθύνσεις (κεντροδεξιά, κεντροαριστερά, ριζοσπαστική αριστερά, και ακροδεξιά) προσλαμβάνουν το «Εμείς» και την Ευρώπη. Το ποιοτικό μέρος της έρευνας βασιζόταν σε δέκα επτά ποιοτικές συνεντεύξεις βάθους με νέους που ακολουθούν τους τέσσερις βασικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Στον λόγο των ερωτώμενων νέων βρίσκει έκφραση το άρρητο θεσμίζον φαντασιακό της ελληνικής κοινωνίας (άτυπη διαχρονική ροή αξιών, συνηθειών, ιδεών, κλπ.) σε όλη του την ποιοτική πολυπλοκότητα, όπου νεωτερικές ιδέες διαπλέκονται δυναμικά με παραδοσιακά πολιτισμικά σχήματα (Demertzis, 1997· Capelos et al., 2017) που καταδεικνύουν ένα συγκεχυμένο και ανεπεξέργαστο τρόπο στοχασμού όσον αφορά στη σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στο μεγαλύτερο μέρος των ερωτώμενων, με εξαίρεση ίσως τους κεντροαριστερούς που ανήκουν σε ένα πιο μικρό κομμάτι της κοινωνίας, επικρατεί ένας τρόπος σκέψης που χαρακτηρίζεται από έλλειψη αυτο-αμφισβήτησης, ερωτηματοθεσίας και στοχασμού σχετικά με το υπό έρευνα αντικείμενο. Τα ίδια ευρήματα προέκυψαν και από την ανάλυση δικτύου, στην οποία επιχειρήθηκε η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στον πολιτικό προσανατολισμό Ελλήνων νέων χρηστών των κοινωνικών δικτύων και την πολιτική τους στάση απέναντι στην ΕΕ. Διαπιστώθηκε ότι όσο περισσότερο οι συζητήσεις στο διαδίκτυο μετακινούνταν από τα κεντροδεξιά προς τα ριζοσπαστικά αριστερά και ακροδεξιά μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τόσο περισσότερο εξέφραζαν ιδεολογικούς προσανατολισμούς προς ευρωσκεπτικιστικές στάσεις. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Γερμανός πολιτειολόγος Karl-Heinz Ladeur (2012, σελ. 9), το τυφλό σημείο της δημοκρατίας είναι ο αυτό-μετασχηματισμός του δήμου με έναν τρόπο που δείχνει έλλειψη αναστοχασμού.

## Βιβλιογραφία

### Ελληνόγλωσση

- Γεωργακόπουλος, Θ. (2017). Τι πιστεύουν οι Έλληνες το 2017. Αθήνα: διαΝΕΟσις. [https://www.dianeosis.org/2017/03/tpe\\_2017/](https://www.dianeosis.org/2017/03/tpe_2017/)
- Δεμερτζής, Ν. (2018). Δεν υποφέρουμε από εμφύλιο τραύμα; Καθημερινή, 13.05.2018.
- Ιωακειμίδης, Π. (2018). *Ελλάδα – Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000). *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Διαμαντούρος, Ν. (2013). Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό δυϊσμό. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα και Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Καλύβας, Σ. και Μαραντζίδης, Ν. (2015). *Εμφύλια πάθη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καρβούνης, Π. (2017). *Μια συζήτηση για την Ευρώπη με τον Πάνο Καρβούνη*. [https://www.dianeosis.org/2017/07/interview\\_georgakopoulos\\_karvounis/](https://www.dianeosis.org/2017/07/interview_georgakopoulos_karvounis/)
- Κύρτσης, Α. Α. (2014). Δικτύωση και διακινδύνευση: μικροπολιτική των προνομίων και πολιτισμός της έντρομης καθημερινότητας. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 31 (1), σελ. 29-70.
- Κωστής, Κ. (2015). *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Μαραντζίδης, Ν. (2017). *Οι Έλληνες αλλάζουν ιδέες για την Ευρώπη και τον κόσμο*. Αθήνα: διαΝΕΟσις.
- Μαστρογεωργίου, Γ. και Χατζηανδρέου, Ε. (2017). Με αντιφάσεις προς την ΕΕ. *Η Καθημερινή*, 19.06.2017.
- Μαύρος, Γ. (2018). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες*, Μάρτιος 2018. <https://www.dianeosis.org/2018/03/greeks-believe-2018/>
- Μοσχονάς, Γ. (2016). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες: Ένας αξιακός χάρτης της ελληνικής κοινωνίας*. Φεβρουάριος 2016. <https://www.dianeosis.org/2016/02/ti-pistevoyn-oi-ellines-enas-aksiakos-xartis-tis-ellinikis-koinonias/>
- Μουνκ, Γ. (2016). Ανελεύθερη δημοκρατία ή μη δημοκρατικός φιλελευθερισμός; *Το Βήμα*, 11.06.2016.
- Στεφανίδης, Γ. (2010). *Εν ονόματι του έθνους*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ. και Κούκη, Χ. (2013). Εισαγωγή. Στο Α. Τριανταφυλλίδου, Ρ. Γρώπα και Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.

- Τσέκερης, Χ. (2018). *Κρίση, θεσμοί, ταυτότητες και νεολαία στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία*. Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνες της Ελληνικής Κοινωνίας, Αρ. 18. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Τσέκερης, Χ. και Ζέρη, Π. (2020). Κράτος, κοινωνία και μέσα επικοινωνίας στην εποχή του κορονοϊού. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 154, σελ. 109-128.
- Τσιβάκου, Ι. (2017). *Ατομικισμός και φιλία: Η ταυτότητα των νέων Ελλήνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης.
- Χάιντενράιχ, Ε. (2014). *Οδηγός ποιοτικών συνεντεύξεων* (Διδακτικό υλικό από το ΠΜΣ «Κοινωνιολογία των πόλεων και του περιβάλλοντος»). Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Χατζής, Α. (2017). *Τι μας έμαθε η κρίση*. Αθήνα: διαΝΕΟσις. [https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/09/aristeidis\\_hatzis\\_beliefs\\_final.pdf](https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/09/aristeidis_hatzis_beliefs_final.pdf)
- Χτούρης, Σ. (2017). *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

### Ξενογόλωση

- Baecker, D. (2011). What is holding societies together? On culture forms, world models, and concepts of time. *Criticism*, 53 (1), pp. 1-22.
- Baecker, D. (2016). Die vielfache Vertreibung aus dem Paradies, *Neue Zürcher Zeitung*, 10.11.2016/Nr.263, p. 37.
- Baecker, D. (2018). *4.0 oder die Lücke die der Rechner lässt*. Leipzig: Merve Verlag.
- Benkler, Y., Faris, R. and Roberts, H. (2018). *Network propaganda*. New York: Oxford University Press.
- Bonacich, P. (1972). Factoring and weighting approaches to status scores and clique identification. *Journal of Mathematical Sociology*, 2 (1), pp. 113-120.
- Capelos, T., Katsanidou, A. and Demertzis, N. (2017). Back to Black: Values, Ideology and the Black Box of Political Radicalization. *Science and Society: Journal of Political and Moral Theory*, 35 (1), pp. 35-68.
- Castells, M. (2010). *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Castoriadis, C. (1991). *Philosophy, politics, autonomy: Essays in political philosophy*. Oxford University Press.
- Castoriadis, C. (1992). Reflections on racism. *Thesis Eleven*, 32(1), pp. 1-12.
- Castoriadis, C. (1997). *Faire et à faire*. Paris: Seuil.

- Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: Understanding complex systems*. London: Routledge.
- Clauset, A., Newman, M. E. and Moore, C. (2004). Finding community structure in very large networks. *Physical Review E*, 70 (6), p. 066111.
- Demertzis, N. (1997). Greece. In R. Eatwell (ed.), *European Political Culture* (pp. 107-121). London: Routledge.
- Descombes, V. (2016). *Puzzling identities*. New York: Harvard University Press.
- Eurostat (2018). <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9422707/3-30112018-BP-EN.pdf/fb7929e7-5e59-4a28-ba16-46a0beb188dc>
- Fontdevila, J., Opazo, M. P. and White, H. C. (2011). Order at the edge of chaos: Meanings from netdomswitchings across functional systems. *Sociological Theory*, 29 (3), pp. 178-198.
- Gauchet, M. (2007). *La Démocratie d'une crise à l'autre*. Paris: Cécile Defaut.
- Gauchet, M. (2017a). Après la crise totalitaire, l'histoire européenne doit faire face à la crise individualiste. *Limite*, No.7, 22.09.2017, pp. 20-33.
- Gauchet, M. (2017b). *Le nouveau monde*. Paris: Gallimard.
- Gauchet, M. (2017c). La guerre des vérités. *Le Débat*, 197(5), pp. 20-27.
- Herfeld, C. and Doehne, M. (2018). The diffusion of scientific innovations: A role typology. *Studies in the History and Philosophy of Science, Part A*. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2017.12.001>
- Kaufmann, J.C. (2012). *Quand le Je est un Autre*. Paris: Fayard/Pluriel.
- Kaufmann, J.C. (2014). *L'Entretien Compréhensive*. Paris: Armand Colin.
- Kelman, I., Luthe, T., Wyss, R., Tørnblad, S. H., Evers, Y., Curran, M. M. et al. (2016). Social network analysis and qualitative interviews for assessing geographic characteristics of tourism business networks. *PloS one*, 11 (6), e0156028.
- Ladeur, K.H. (2016). Putting Europe back on its feet: A timely wake-up call. *Verfassungsblog*, 22.11.2016.
- Luhmann, N. (1998). *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Manent, P. (2006). *La Raison des nations*. Paris: Gallimard.
- Pagoulatos, G. (2018). *Greece after the bailouts: Assessment of a qualified failure* (Hellenic Observatory Discussion Papers on Greece and Southeast Europe, No 130). London: LSE.
- Pew Research Center (2016). Euroscepticism beyond Brexit. *Pewresearch.org*, 07.06.2016.

- Sunstein, C. R. (2017). *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Tsekeris, C., Pinguli, M. and Georga, E. (2015). *Young people's perception of economic crisis in contemporary Greece: A social psychological pilot study* (Crisis Observatory Research Papers, No 19). Athens: Hellenic Foundation for European & Foreign Policy.
- Tsekeris, C. and Stylianoudi, L. (2018). *Youths in challenging situations*. London: Routledge.
- Vasilopoulou, S. (2018). The party politics of Euroscepticism in times of crisis: The case of Greece. *Politics*, 38(3), pp. 311-326.
- Vasilopoulou, S., Halikiopoulou, D. and Exadaktylos, T. (2014). Greece in Crisis: Austerity, Populism and the Politics of Blame. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 52(2), pp. 388-402.
- Verney, S. (2020). Losing loyalty: the rise of polity Euroscepticism in Southern Europe. In *The Routledge Handbook of Euroscepticism* (pp. 168-187). London: Routledge.
- Waldenfels, B. (1985). *In den Netzen der Lebenswelt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Zeri, P. (2017). *How the Greek radical left and extreme right are perceiving democracy: A research attempt at a social epistemological explanation*. Working Paper. [https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract\\_id=2907646](https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2907646)

*Persefoni Zeri, Charalambos Tsekeris, Theodore Tsekeris*

### The construction of Europe's image and the Greek youth in the digital age

#### ABSTRACT

*The present study starts from the theoretical premise that, for human communities, it is difficult to penetrate each other, so that even the globally diffused communication infrastructure is not enough to create an effective common life. This grounds our assumptions about the way the Greek young interviewees, aged between 18 and 32, belonging to main political orientations (centre right, centre left, radical left, and extreme right), are perceiving themselves and the supranational sociopolitical environment, especially*

*Europe and the powerful foreign institutions in the era of financial crisis. We particularly focus on the question of collective identity, on how the sense of we-ness (the self-perception of the Greek citizens as a human group) is represented in the consciousness and attitudes of the young interviewees of different ideological orientations. The main research objective is to make intelligible how the young interviewees perceive the diverse facets of their collective identity, how the Greek instituting social imaginary and the imaginary significations it produces (values, ideas, habits, and so on) are expressed in their individual imaginary, whether they feel represented by the representatives they have supported, how they perceive the powerful foreign institutions, the European Union and their relationship to the Greek society. This line of inquiry is complemented by a computational research (social network analysis) showing the relationship between social media users' political orientations and their attitudes toward Europe.*